

УДК 341.9:347(477)

*Р. А. Молодецький,
аспірант кафедри права Європейського Союзу
та порівняльного правознавства ОНЮА*

СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ ЗМІСТУ ДОГОВОРІВ І НОРМ ТА ЗВИЧАЇВ МІЖНАРОДНОГО ПРИВАТНОГО ПРАВА

У сучасних комерційних відносинах часто постають питання, пов'язані з тлумаченням змісту договорів, коли необхідно встановити відповідність між волею контрагентів та їх волевиявленням, зокрема, при недостатньому або нечіткому формулюванні окремих умов договору, при виникненні суперечностей між контрагентами стосовно сутності договору, порядку та способу виконання договірних зобов'язань, при використанні в договорі незрозумілих термінів тощо. Тобто тоді, коли сторони при викладенні умов договору або не звернули уваги на редакцію договору в цілому чи окремих його частин, або, встановлюючи певні умови, розуміли їх неоднаково [1]. Різноманітні аспекти тлумачення договорів неодноразово порушувалися в юридичній літературі, зокрема такими вченими, як М. І. Брагинський, В. В. Вітрянський, М. Бонель, О. О. Мережко, І. А. Покровський, О. Ландо та ін. Актуалізація теми пов'язана перш за все із введенням положень щодо тлумачення змісту правочинів (договорів) в українське законодавство та передумовами реалізації цих положень у правозастосовній діяльності. У зв'язку з чим розглянемо співвідношення норм цивільного законодавства України і норм та звичаїв міжнародного приватного права, де такі положення існують уже досить давно.

Статтею 213 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 (далі — ЦК) встановлено загальні положення щодо тлумачення змісту правочину та договору. Так, відповідно до змісту цієї норми, за сторонами (стороною) закріплюється право тлумачення змісту правочину, а в разі неможливості досягти згоди, на вимогу однієї або обох сторін, — тлумачення здійснюється судом. При цьому береться до уваги буквальне значення слів та понять, що їх використовують сторони, а також загальноприйняте у відповідній сфері відносин значення термінів. Якщо за такий спосіб не вдається з'ясувати зміст правочину, він встановлюється порівнянням відповідної частини з іншими частинами, усім його змістом, намірами сторін. Якщо за такими правилами немає можливості визначити справжню волю особи, яка вчинила правочин, до уваги беруться: мета правочину, зміст попередніх переговорів, усталена практика відносин між сторонами, звичай ділового обороту, подальша поведінка сторін, текст типового договору та інші обставини, що мають істотне значення. Відповідно до ст. 637 ЦК, тлумачення умов договору здійснюється згідно зі ст. 213 ЦК, але при цьому також можуть ураховуватись типові умови, навіть якщо в договорі не було посилання на них.

Проте такі положення ЦК несуть у собі деякі теоретичні і практичні проблеми. Так, використовуючи правила тлумачення договорів, зазвичай на меті

ставиться виявлення невідповідності між внутрішньою волею сторони договору, що бажала певного результату, та зовнішньою формою її виявлення, що закріплена текстом договору [2]. І виявлення, чи слідувати дійсній волі сторони, чи закріпленому в договорі волевиявленню, є найбільш дискусійним питанням, пов'язаним із тлумаченням договорів. У зв'язку з чим, ще з часів римського права, сформулювалися основні теорії тлумачення договорів — теорія волевиявлення (текстуалізму) та теорія волі (суб'єктивістська) [3]. Якщо застосувати до вказаних теорій загальні положення про захист правових інтересів, то можна зробити висновок, що теорія волі спрямована на захист інтересів слабкої сторони (тієї, що помилялась), а теорія волевиявлення — контрагента сторони, що помилялась, або якщо взагалі — інтересів обороту.

Аналізуючи положення ст. 213 ЦК України, слід відзначити їх зв'язок із правовими традиціями російської цивілістики і дотриманням в останній переважно теорії волевиявлення. Чинний Цивільний кодекс Російської Федерації у ст. 431 «Тлумачення договорів» спирається на теорію волевиявлення та текстуально відтворює положення ст. 59 Основ цивільного законодавства Союзу РСР [3]. Слід зауважити, що положення ст. 213 ЦК України дещо розширюють можливості тлумачення (урахування намірів сторін та визначення справжньої волі особи, що вчинила правочин), а також застосовуються для тлумачення як одноособових правочинів, так й правочинів-договорів [4]. Правило буквального тлумачення, що є спільним в обох кодексах, означає, насамперед, що суд повинен дотримуватись тексту договору, навіть якщо при цьому виявляються його розбіжності із намірами сторін. У цілому таке правило узгоджується із загальною презумпцією про те, що волевиявлення відповідає волі, а тому правочин може бути визнаний недійсним лише за умови, якщо сторона зможе довести або відсутність волі, або вади волі, або невідповідність правочину її зовнішньому виразу [5].

У національних правових системах іноземних держав історично сформувалися різноманітні підходи до тлумачення змісту договорів, часом цілком протилежні.

Класичним прикладом закріплення в законодавстві теорії волі можна вважати французьке право. Так у ст. 1156 Французького цивільного кодексу зазначається, що при розгляді угод необхідно досліджувати в першу чергу двосторонні наміри сторін, що домовляються, а не зупинятися на буквальному значенні слів. Якщо будь-яка умова договору може розумітися двояко, то перевагу слід віддавати тому значенню, в якому воно може спричинити правові наслідки, а не в тому, яке б спричинило недійсність договору (ст. 1157). За наявності сумнівів щодо угоди, вони повинні тлумачитися на користь боржника і проти кредитора (ст. 1162), у договорах купівлі-продажу — проти продавця (ст. 1602) [6].

Певні суперечності мають місце й у німецькому праві. Так параграф 133 Німецького цивільного уложення містить правило, згідно з яким при тлумаченні волевиявлення необхідно слідувати дійсній волі, не додержуючись при цьому буквального змісту висловів, однак далі, у параграфі 157, зазначається,

що договори слід тлумачити добросовісно, беручи до уваги звичаї ділового обороту [7]. Стосовно цього деякі науковці зазначають, що на практиці встановити емпіричну волю контрагентів досить складно, а тому діє волевиявлення, сенс якого повинен бути ідентичним сенсу, що вкладається в нього розумною особою, якби вона була адресатом і перебувала у тих самих умовах. Через це шляхом тлумачення в загальноприйнятому розумінні волевиявлення захищається довіра адресата цього волевиявлення. Теорія волі, на їх погляд, могла бути інструментом регулювання в ті ідилічні часи, коли дружньо налаштовані селяни та торговці вели переговори один з одним, враховуючи в усьому особистості кожного, а для нашого часу найбільш придатна теорія волевиявлення [8]. Зважаючи на це, положення щодо тлумачення договорів у німецькому праві не можна повністю віднести ані до теорії волі, ані до теорії волевиявлення.

У загальному праві (*common law*) Великої Британії перевага надається виключно теорії волевиявлення і це цілком природно в силу відмінностей цієї системи права від континентальної.

З огляду на такі розбіжності, на нашу думку, аналізуючи українське законодавство, доцільно звернути увагу на міжнародний досвід вирішення подібних питань. Тут також є певні розбіжності, і з практики застосування міжнародних норм та звичаїв щодо тлумачення змісту договорів переважно впливає вже третя — «функціональна» теорія тлумачення договорів, ключовим критерієм якої є «розумність».

Конвенція ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» 1980 року (надалі Конвенція 1980 року) у ст. 8 визначає, що заява або інша поведінка сторін тлумачиться відповідно до її наміру, якщо інша сторона знала, або не могла не знати, яким був цей намір (1); якщо таке правило не дає результатів, то волевиявлення тлумачиться відповідно до того розуміння, яке б мала розумна особа, що діє так само, як і інша сторона за аналогічних обставин (2); при цьому необхідно враховувати всі обставини, включаючи переговори, будь-яку практику, яку сторони встановили у своїх відносинах, звичаї і наступну поведінку сторін (3) [9].

Таку позицію підтримали та розширили і розробники Принципів міжнародних комерційних договорів УНІДРУА [10] (далі Принципи УНІДРУА) та Принципів європейського договірної права [11] (далі Принципи ЄДП), що в багатьох країнах стали взірцем застосування звичаєвого права *lex mercatoria* до регулювання міжнародних торгових відносин. Відомо досить багато судових та арбітражних рішень у багатьох країнах світу, в яких судді посилаються саме на Принципи УНІДРУА або ЄДП при тлумаченні норм комерційних договорів [2]. І хоча дослідження юридичної сили обох принципів заслуговує на окреме дослідження, зупинитись на положеннях цих документів, із питань тлумачення договорів, важливо передусім тому, що розробниками в них було проведено величезну працю з уніфікації норм міжнародного приватного права з урахуванням сучасних реалій. До того ж сьогодні немає інших міжнародних офіційних документів, де положення щодо тлумачення договорів розглядалися ширше, ніж у принципах.

Відповідно до статті 4.1. «Наміри сторін» Принципів УНІДРУА, договір повинен тлумачитися відповідно до загальних намірів сторін. А якщо такі наміри не можуть бути встановлені, договір тлумачиться так само, як зазначено у ч. 2 ст. 8 Конвенції 1980 року, тобто за критерієм «розумності». Стаття 5.101 Принципів європейського договірної права «Загальні правила тлумачення» додатково уточнює, що договір тлумачиться згідно з загальними намірами сторін, навіть якщо такі відрізняються від буквального значення слів. Стаття 4.2. Принципів УНІДРУА фактично повторює положення ч. 1 та 2 ст. 8 Конвенції 1980 року відносно тлумачення заяв та інших дій сторін. Отже, положення обох принципів у підході до тлумачення виходять із двох критеріїв: суб'єктивності та розумності. У ст. 4.3. Принципів УНІДРУА зазначається, що всі обставини повинні бути враховані в разі тлумачення договору за вказаними критеріями, і наводиться перелік обставин, що є найбільш вагомими. До таких, зокрема, віднесено: попередні переговори між сторонами, практика, що склалася у відносинах сторін, поведінка сторін після укладення договору, характер та мета договору, загальноприйняті у відповідній сфері підприємницької діяльності значення умов та висловів, звичаї.

На відміну від Принципів УНІДРУА у Принципах ЄДП перелік таких обставин є вичерпним і включає такі ж самі положення, але ще згадується добросовісність та чесна ділова практика (*good faith and fair dealing*). У ст. 4.4–4.5 Принципів УНІДРУА (5.105–5.106. Принципів ЄДП) встановлюються правила, відповідно до яких умови та вислови договору повинні тлумачитися у світлі всього договору або заяви, де вони з'являються, та таким чином, щоб усім умовам було надане значення, і вони не позбавляли сили інші умови. Положення ст. 4.6. Принципів УНІДРУА (ст. 5.103. Принципів ЄДП) відображають принцип «*contra proferentem*», відповідно до якого, у разі якщо умови договору, висунуті однією стороною, є незрозумілими, то перевага надається тлумаченню, що протилежне інтересам цієї сторони. У Принципах ЄДП (ст. 5.104) ще встановлено правило, відповідно до якого умови договору, що були окремо узгоджені, мають переважну силу над таким, що окремо не узгоджувались. Також однакові положення в обох принципів щодо лінгвістичних розбіжностей між текстами договорів, складених різними мовами. Так принципами встановлено правило, що у разі, якщо договір складений двома або більше мовами і кожен з текстів має однакову юридичну силу, то у разі розбіжностей перевага надається тлумаченню відповідно до варіанту тексту договору, що був складений спочатку. Треба зауважити, що таке положення не збігається з правилами, встановленими Віденською конвенцією «Про право міжнародних договорів» 1969 року, положення якої, на думку О. О. Мережка, також можуть застосовуватися для тлумачення комерційних договорів [13]. Так у ст. 33 цієї конвенції закріплено принцип повної рівнозначності аутентичних текстів договорів, складених різними мовами. А в разі розбіжностей їх значень, що не можуть бути усунені за допомогою загальних принципів та додаткових засобів тлумачення, указаних у ст. 31 та 32 Віденської Конвенції 1969 року, використовується принцип встановлення єдиного змісту всіх текстів договору, відповідно до якого прий-

мається таке значення, яке, з урахуванням об'єкта та цілей договору, найкраще узгоджує ці тексти. Взагалі якщо проаналізувати положення Віденської конвенції 1969 року щодо тлумачення міжнародних договорів, то вони являють собою класичний приклад теорії волевиявлення. Та, на нашу думку, по-іншому і не могло бути, враховуючи відмінності регулювання публічно-правових відносин та приватно-правових. З огляду на таке, вважаємо за доцільне розглядати положення Віденської конвенції 1969 року лише з теоретичної точки зору проблем теорій волі та волевиявлення у процесі тлумачення комерційних договорів. Ще одне правило, закріплене у Принципах УНІДРУА (ст. 4.8), стосується доповнення договорів пропущеними умовами. Так у разі, якщо сторони не узгодили умови, що є важливими для встановлення їхніх прав та обов'язків, договір доповнюється умовами, що є необхідними за конкретних умов. При цьому повинні братися до уваги такі фактори, як наміри сторін, характер, мета договору, добросовісність та чесна ділова практика, розумність.

Як бачимо, положення Принципів УНІДРУА та Принципів ЄДП докладніше регулюють тлумачення договорів порівняно з українським законодавством.

Можливість застосування в Україні положень Принципів УНІДРУА та Принципів ЄДП несе в собі багато складних питань, як щодо їх юридичної сили, так і співвідношення з іншими положеннями українського законодавства, що, на нашу думку, має бути об'єктом окремого дослідження. Українські науковці зараз дедалі більше приділяють увагу можливості застосування Принципів УНІДРУА в Україні [14].

Однак, з огляду на зазначені вище положення, вважаємо за можливе розглядати положення ч. 3 та ч. 4. ст. 213 ЦК України як такі, що дозволяють частково, посилаючись на положення ст. 7 ЦК України, використовувати положення Принципів УНІДРУА та Принципів ЄДП у процесі тлумачення комерційних договорів міжнародним комерційним арбітражним судом.

Принципи УНІДРУА та Принципи ЄДП, у разі тлумачення положень договору судом, за загальним правом можуть застосовуватись лише за умови волевиявлення на це сторін або за їхньою згодою [15]. Враховуючи те, що в Принципах міститься ряд положень, яких немає у цивільному законодавстві України, сторони можуть застосувати такі положення, тому що відповідно до ч. 2 ст. 6 ЦК сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами, і єдиним протиріччям може бути суперечливість положень принципів актам цивільного законодавства. А, наприклад, положення ст. 4.4–4.7. Принципів УНІДРУА чи ст. 5.103–5.107 Принципів ЄДП не мають суперечностей із чинним цивільним законодавством України, а навпаки — доповнюють його положення, що може допомогти вирішити спірне питання.

Але незрозумілим залишається питання, чи можна в Україні тлумачити міжнародний комерційний договір виходячи з положень теорії волі з урахуванням критеріїв розумності, що пропонується у Конвенції ООН та принципах? Якщо порівняти положення ст. 8 Конвенції 1980 року, яка ратифікована Україною, та ст. 213 ЦК України можна побачити суттєве протиріччя первіс-

ного підходу до тлумачення. Здавалося б, відповідно до ст. 10 ЦК України чинним міжнародним договором, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, встановлено інші правила, ніж ті, що встановлені відповідним актом цивільного законодавства, тобто повинні застосовуватись правила відповідного міжнародного договору України. Але тут необхідно звернути увагу на те, що в Конвенції 1980 року мова йде лише про тлумачення «заяв та інших намірів сторін», а в ЦК України — про тлумачення змісту самого правочину чи договору, так що формально ці норми не суперечать одна одній. І завдяки цьому, на нашу думку, судді при тлумаченні умов договорів мають можливість прийняти справді справедливе рішення, хоча б по суті воно впливало з теорії волі чи волевиявлення.

Сьогодні, коли спостерігається різке зростання свободи волевиявлення і можливість широкої модифікації такої свободи, розширення меж диспозитивного регулювання цивільно-правових відносин, а також ускладнення самого цивільного договору, питання вибору підходів та правил, за якими проводити тлумачення змісту договорів, набирає дедалі більшої ваги, де ключовим аспектом є пошук закладеного в договорі компромісу, необхідного для «примирення» протиборчих інтересів сторін.

Роблячи підсумок необхідно зазначити, що тлумачення було і залишається певним розумовим процесом або судді, або сторони договору, і навряд чи можна врегулювати всі аспекти цього питання тим чи іншим документом. Однак закріплення загальних засад та певних засобів тлумачення змісту правочинів у новому ЦК України є, безумовно, кроком уперед для української цивілістичної науки.

Яким шляхом піде судова практика реалізації новел українського законодавства щодо тлумачення змісту договорів, поки сказати важко. І вважаємо, що особливу роль у формуванні такої правозастосовної практики повинні відігравати положення Принципів ЄДП, котрі обґрунтовано вже тривалий час вважаються проектом Європейського цивільного кодексу [16], що в контексті інтеграції України до Європейського Союзу та адаптації українського законодавства до європейського стає дедалі актуальнішим.

Література

1. Беляневич О. А. Тлумачення договору // Вісник господарського судочинства. — 2001. — № 2. — С. 157.
2. Гражданское право: Учебник: В 2 т. / Отв. ред. Суханов. — М.: БЕК, 2003. — Т. 2, полутом 1. — С. 167.
3. Беляневич О. А. Вказ. праця. — С. 159.
4. Дзера А. В. Общие положения о сделках в новом гражданском кодексе Украины: Проблемы гармонизации законодательства Украины и стран Европы. — К.: Юриком-Интер, 2003. — С. 376.
5. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 1: Общие положения. — Изд. 2-е, испр. — М.: Статут, 1999. — С. 170.
6. Гражданское и торговое право капиталистических государств: Учебник / Под. ред. Е. А. Васильева. — М.: Междунар. отношения, 1993. — С. 276.
7. Германское право. Ч. 1: Гражданское уложение: Пер с нем. — М.: Междунар. центр фискало-

- во-економічного розвитку, 1996. — С. 37, 41. — (Сер. Сучасне зарубіжне і міжнародне частне право).
8. Цвайгерт К., Кёстц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2 т.: Пер с нем. — М.: Междунар. отношения, 1998. — Т. 2. — С. 111.
 9. Венская Конвенция о договорах международной купли-продажи товаров: Комментарий. — М.: Юрид. лит., 1994. — С. 29–33.
 10. Принципы международных коммерческих договоров / Пер. с англ. А. С. Комарова. — М.: Междунар. центр фискально-экономического развития, 1996. — 328 с.
 11. Principles of European Contract law // <http://www.ufsia.ac.be/~cstormc/PECL.html>
 12. Див.: Повну інформацію про справи, а також тексти рішень, заснованих на Lex mercatoria, можна знайти за адресою <http://www.unilex.info>
 13. Мережко А. А. Lex Mercatoria: Теория и принципы транснационального торгового права. — К.: Таксон, 2002. — С. 251.
 14. Смітюк А. Недержавна уніфікація // Український юрист. — 2004. — № 11 (23).
 15. У практиці міжнародних комерційних арбітражних судів неодноразово Принципи застосовувалися і у разі відсутності на це вказівки у самому контракті, але все ж таки вважаємо, що застосування цих документів у разі, якщо хоча б одна сторона заперечує, неможливе. Додатково з цього питання див.: Бахин С. В. Lex mercatoria и унификация международного частного права // Журн. междунар. частного права. — 1999. — № 4 (26). — С. 21.
 16. Communication on European Contract Law // Joint response of Commission on European Contract Law and the Study Group on a European Civil Code, Brussels, 2001. — P. 2.

УДК 347.453.3

Я. Гуляк,
асистент кафедри цивільного права ОНЮА

ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ЦИВІЛЬНОГО ТА ЖИТЛОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПРИ РЕГУЛЮВАННІ ВІДНОСИН НАЙМУ ЖИТЛА

Одним із шляхів реалізації передбаченого ст. 47 Конституції України права громадян на житло, є можливість узяти жиле приміщення в оренду. При цьому громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою й органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону, а працездатні громадянам, які такого захисту не потребують, можуть укласти договір найму житла на загальних засадах цивільною законодавства.

Оскільки йдеться про спеціальне надання житла та про укладення цивільно-правового договору найму житла, то, очевидно, постає проблема з'ясування співвідношення норм житлового та цивільного законодавства, котрі регулюють дані відносини.

Варто зазначити, що ця проблема практично не була предметом спеціального наукового аналізу у вітчизняній юридичній літературі. Винятком є публікація Є. О. Харитонова та Н. О. Саніахметової [1], котра, втім мала місце до прийняття нового ЦК України.

Зараз відносини найму жилого приміщення в будинках державного та громадського фонду детально регулюються в Житловому кодексі України (ст. 61–126). Набагато менше норм ЖК України присвячено також договору найму